

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования и науки Республики Тыва

Управление образования администрации муниципального района

«Улуг-Хемский кожуун Республики Тыва»

МБОУ СОШ с.Эйлиг-Хемский

РАССМОТРЕНО

на заседании
ШМО

Седен

Седен С.О.

Протокол №1 от «30» 08
2023 г.

СОГЛАСОВАНО

ЗДУВР

Хемер-оол

Хемер-оол Х. Б

УТВЕРЖДЕНО

Директор школы

Дамдын В. М

Приказ №7 от «30» 08 2023
г.



РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

**курса внеурочной деятельности
«Родная (тувинская) литература»**

для обучающихся 11 класса

Эйлиг-Хем
2023

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Кол ниити өөредилгениң 11-ги клазынга «Төрээн (тыва) литература» эртеминге кичээлден дашкаар өөредилге программазы (улаштыр – Программа) өөредилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилге кезээнде өөредилгениң кол ниити чадазында литература эртемин шингээткен турар уjurлуг түңнелдерге даянып кылдынган.

Россия Федерациязының хамаатызын мөзү-шынар болгаш кижизидилге талазы-биле хевирлээр, чоннар аразында культура, эп-сеткил каттыштырар чөптүгхарылзаалар дугайын айыткан Концепцияда чүүлдерни, ниитилел сайзырадыр сорулгаларының бүгү байдалдарын болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, өөренип көргөн.

Төрээн (тыва) литератураны өөредириниң **кол сорулгазы:**

– чогаал дугайында өөрөнгөн билиин улам *делгемчидип*, чоннуң төөгүзүн, амыдыралда ыдыктыг үнелерни база мөзү-шынар айтырыгларын бүгү талалыг көргүскөн чогаалдарның уран-чеченин бот-тускайлаң ханы, *шын үнелеп*, амыдырал- биле холбаалыг база орус болгаш делегей литературазы-биле *деңнеп сайгарып билир*, номчулгага сонuurгалдыг, хамааты туружу бедик кижини хевирлеп кижизидери.

Сорулгаларын күүседириниң аргалары:

– тыва чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкынның хүлээп номчуур эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап өөрениринге чаңчыктырар ажылдар чорудары;

– Россияның биче буурай болгаш делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрээн дылдың үнезин, ооң байлаан меделердии-биле шингээдип,

литературлуг чугааны хостуг, билдилиг ажыглап өөренирин сайзырадыр ажылдар чорудары;

– чечен чогаал дээрге авторнуң бот-тускайлаң онзагай делегейи, чараш мөзү- шынар, эстетиктиг көрүш хевирлээр уран чүүлдүң бир хевири деп билигни делгем шингээдирин база тыва чоннуң ажыл-амыдыралынга, ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг, хумагалыг болурун суртаалдаан

чогаалдарга даянып, быжыглаарынче угланган ажылдар чорудары;

– уругларның чечен чогаал сайгарар билиин, чаңчылын, арга-мергежилин быжыглаар ажылдар: чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны, тема болгаш идеяны тодарадыры; чогаалдың жанры, сюжет болгаш композициязы, сөзүглелдин дылының уран чурумалдыг аргаларының, сөстүн артында чажыт утказының онзагайын тодарадыр ажылдар чорудары; овур-хевирлерни ажылдап кылганын болгаш чогаалдың тургузуун, бижиттинген аянын, төөгүзүн тодарадыр ажылдар чорудары;

– тыва чогаалды өске чогаалдар болгаш уран чүүлдүн хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар чорудары;

– бердинген темага, чуруктарга (портретке) сөзүглел чогаадыр; аас болгаш бижимел ажылдарга чогаал сөзүглелдерин ажыглап, бодалын тода, бадыткалдыг илередиринге, уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр, билиг, мергежилин быжыглаар ажылдар чорудары;

– номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр үнелелдерни, сайгарылгалыг ажылдарны (рецензия, аннотация, илеткелдер, төлөвилелдер кылыры) номчуп, деңнеп, эртем ёзуу-биле шинчилеп өөренир ажылдар; уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлеринге хамаарышкан эртем-практиктиг ажылдарга киржиپ, шын чугаалап чаңчыгарын хевирлээр ажылдар; ном саңнары, музей болгаш архив шыгжамырларын ажыглап чаңчыгар ажылдар чорудары;

– тыва литератураның хөгжүлдезинин оруун болгаш амгы тыва литератураның сайзыралын сонуургаар, билдингир чогаалдарны номчуурунче база тыва уран чүүл, эртемге тураскааткан номнарны, культурология, этнопсихология, этнография болгаш өске-даа эртем номнарын таныштырар ажылдар чорудары;

– өске чоннарның культуразын сонуургаар, эп-чөптүг, найыралчы харылзаалар тургузар; хостуг үезин шын ажыглап, чечен чогаал сайгарары ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирер ажылдар; бот-тускайлаң номчулгага хереглелин хандырып, чаа чогаалдар-биле таныжып, номчулгага сонуургалын бедидер ажылдарны деткип чорудары;

– номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

– чогаал болгаш уран чүүлдүн кайы-даа хевирлеринге даянып, хамааты бот-медерели бедик, кижизиг аажы-чаңга, тыва дылынга ынак, ёзу-

чаңчылдарынга хүндүткелдиг, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар чорудары.

Программаның өөредиглиг ужур-уткалыг кезээ долгандыр турар бойдус болгаш ниитилел хүрээленинге кижиниң бодунуң хамаарылгазын илередип, боттуг амыдыралды эскерип, амыдыралга хамаарышкан бот-тускайлаң үзел-бодалын болгаш ажыл-чорудулгазын чурумчудуп аар арганы үндезин кылып, дараазында билиглерни ыяк шиңгээдирин хевирлээринче угланган:

- *үнелиг утка-шынар дугайын ыяк билири* (чүнү үнелиг кылдыр санап чорууру база бодунуң бодалдарын болгаш кылдыныгларын бот-хуузунда тайылбырлап билири; шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларга харыы бээр, кандыг-бир шилилге кылыр байдал тургустуна бергенде, амы-хууда туружу чайгылыш чок, бот-башкарнып ажыглап билири; сорулгазынга болгаш үнелээри эргежок чугула чүүлдерге хамаарыштыр шилип алган шиитпирин хүлээп, кылдыныгларны боттандырып билири);

- *ниити кижизидилгезин башкарнырын ыяк билири* (аажы-чаң, эвилең-ээлдек, хүндүлээчел болгаш өске-даа чараш мөзү-шынарлыг болурунун болгаш чаңчылчаан езу-чаңчылдарны билири, оларны херек кырында күүседип билири; Россия болгаш өске-даа чурттарның чурум-сагылгага хамаарышкан өй-чижээн болгаш кижиниң аажы-чаңында үнелиг чүүлдерниң ужур-утказының дугайында билип алыры; хөй язы-сөөк чоннуг ниитилел амыдыралынга сагыыр ужурлуг корум-чурумнун кол өй-чижээн билири болгаш херек кырында күүседип чорууру; номчукчунуң, дыңнакчының, күүседикчинин, чогаалчының чогаадыкчы арга-шинээн ыяк билири);

- *угаап-шиңгээдирин ыяк билири* (сорулганы салып болгаш ону чедип алырын билири; планнап билири, сайгарылга кылып билири, бот-үнелел кылып билири, өөренириниң угаап-шиңгээдир арга-шинээн бот-үнелеп билири; хайгаарап турары барымдааларга хамаарыштыр айтырыглар салып, болуушкуннарның чылдагаанын тывар, сайгарып, шиңгээдип турары чидиг айтырыгга хамаарыштыр билип турарын азы билбейн турарын демдегледип ап турар; түңнелдерни үндүрүп билир; бодунуң шинчилээн ажылдарының түңнелдерин аас болгаш бижимел, компьютерге (бижимел, графиктиг чурулгага, презентацияларга) парлап билири;

- *медээлер чыыр ажылдарга башкарнырын ыяк билири* (янзы-бүрү

үндесин медээлер-биле билдилиг ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD-Rom, Интернет); бот- тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш медээни өөредилгеге ажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни өскертип, кадагалап база дамчыдып билири; шиитпирлээр ужурлуг ажылдарга шын ажыглап билири);

– *харылзажылганы чорударын ыяк билири* (бөлүккө (коллективке) чугааның байдалдарынга дүүштүр харылзажып билири; аас чугааның янзы-бүрү хевирлеринге харылзаа тудуп билири (монолог, диалог, номчулга, бижилге, аас-биле дамчыдары, айтырыг салып билири, диалог чугааны чогулмачыг чорудуп билири болгаш о.ө.);

– *бот-хуузуңда бедик деңгел чедерин ыяк билири* (сагыш-сеткил болгаш интеллектуалдыг бот-сайзыраар аргаларны билири; психологтук билиг чедип алырын, угаап бодаары болгаш чурум-сагылга культуразын хевирлээрин билири);

– *номну шын номчуур арганы чедип алырын ыяк билири* (медерелдиг номчулганы чедип алырының янзы-бүрү аргаларын болгаш эптииң билири; янзы-бүрү сөзүглелдерде бердинген медээлер-биле бот-тускайлаң ажылдап, ооң ханы утказын билири, бот-тускайлаң хүлээп турары; номчукчунуң сөзүглел-биле онзагай культурлуг харылзаа тудуп билири).

11 класска К-Э. К. Кудажы, Е. Т. Танова, В. Б-Х. Монгуш, С. В. Козлова, М.Б. Доржу, А. А. Даржай, В. С. Серен-оол, Э. Л. Донгак, М. Б. Көжелдей, Ш. Д. Куулар, А. У. Күжүгет (лит. псев. Антон Үержаа), М. М. Дуюнгар, Э. Б. Мижит, А. С. Бегзин-

оол, Р. Д. Лудуп, М. Н. Ооржак болгаш тыва херээжен чогаалчыларның база Тыва Республиканың орус дылдыг чогаалчыларының ажыл-херээн өөренири көрдүнгөн.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЕЛДЕРИ

Ортумак школаның доозукчусунуң «Төрээн (тыва) чогаал» эртемин шиңгээткениниң түңнелдери.

Бот-тускайлаң түңнелдери:

– чоннуң чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарының, ажыл-ижиниң

кадагалакчызы, төрөөн чогаалга, чоннуң культуразынга, дылынга хумагалыг, хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;

- тыва чоннуң сураглыг чогаалчыларын, чогаал салтакчыларының дамчыдылгазын делгем шиңгээдип алыры;

- аас чогаалды, чечен чогаалды болгаш чаңчылдарны кадагалаарының ужур-утказын, харыысалгалыын медереп билир, салгалдарның ук-төөгүзүн шинчилээринге киржилгелиг, чоннуң ниити культуразы дээш сагыш човап билири;

- биче буурай чонунуң төлээлекчизи, хөй нациялыг Россия күрүнезиниң хамаатызы кылдыр бодун медерип билири;

- кижиниң сагыш-сеткил шынарларын сайзырадыры, тыва чечен чогаалга болгаш культурага, делегейниң болгаш Россияның чоннарының чечен чогаалдарынга болгаш культураларынга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру.

Метапредметтиг түңнелдери:

- чидиг айтырыгны илередип, гипотеза үндүрүп билири, медээлерни чыып, бодунуң туружун бадыткаар барымдаалар тургузуп, көргүзери, аас болгаш бижимел ажылдарга чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны аңгылап билири, тыва дылга түңнелдерни чедимчелиг үндүрүп, чугаалап билири;

- бодунуң ажыл-чорудулгазын шын мөөңнөп билири, ону үнелээри, сонuurгалдарының угланыышкыннарын тодарадыры;

- бот-тускайлаң ажылдаарынга деңнээр аргаларны ажыглап билири;

- угаап шиңгээдирин болгаш харылзажылга аргаларын ыяк билир сорулгаларны шиитпирлээрде, информацияның янзы-бүрү бижимел барымдааларын (словарьлар, энциклопедиялар, Интернет-курлавырлар д.о.ө.) бот-тускайлаң ажыглап билири.

Кол ниити өөредилге программазын шиңгээдириниң метапредметтиг түңнелдери өөредилгениң бүгү талалыг үш бөлүктүг кылдыныгларын – башкарнып билирин, угаап шиңгээдирин база харылзажылга аргаларын ыяк билип алганынга хамааржыр.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

- сорулгаларны боду тодарадыр, сорулгаларны чедип алганының хемчээлболгаш демдээн үнелээрин билир;

- ажыл-чорудулгада салдынган сорулганы чедип алып ажыл-чорудулгаүезинде тургустунуп болгу дег шаптараазыннарны билир;
- өөредилге үезинде болгаш амыдырал байдалдарында сорулгаларны салыпалыр болгаш тодаргайлап чугаалап билир;
- бодунуң мурнунда салдынган сорулганы чедип алырда, эргежок чугула, ооңиштинде үе болгаш өске боттуг эвес, курлавырларны үнелээр;
- сорулгаларны чедип алып аргаларны шилиир, салдынган сорулгаларныңшиитпирин күүседирин планнап билир;
- салдынган сорулганы күүседиринге эргежок чугула курлавырларның үре-түңнелдин медресе, мөөңнеп билир;
- бодунуң ажылын база чедип алган түңнелин баш удур салган сорулга-биледеңнеп, түңнеп билир;
- бодунуң ажыл-чорудулгазын хынаар болгаш үнелээр арга-мергежилдигболур кылдыр өөренип алып.

Өөредилгени угаап шингээткениниң бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

- сорулгаларны шиитпирлээринге түңнээр аргаларны тывар, оон иштинде делгеренгей медээни дилээр болгаш аңаа барымдаалап, чаа сорулгаларны (өөредирболгаш угаап шингээдир) мурнунга салыр;
- медээге сайгарылгалыг үнелел бээр болгаш аңгы-аңгы үзел-бодал, турушту бодунуу-биле тайылбырлаар; бижимел медээ барымдааларда чөрүлдээлерни демдеглээр;
- бижимел медээ барымдааларда илереткен боттуг сырый харылзаалар болгаш чөрүлдээлерни көргүзерде, янзы-бүрү модель-схемалыг аргаларны ажыглаар;
- өске кижиниң кылдыныглар болгаш бодалдарынга хамаарыштыр барымдаалыг шүгүмчүлелди көргүзер болгаш бадыткаар; бодунуң бодалынга хамаарышкан шүгүмчүлелдиг саналдарга шыдамык болгаш угаанныг хамаарылгалыг болур, оларны хууда өзүлдениң курлавыры кылдыр көөр;
- өөредилге эртеминиң билиг кызыгаарындан үнүп, шингээдир аргаларны болгаш кылдыныгларны делгем күүседир тускай сорулгаже угланган чаа арга-мергежилди дилээр;
- билигте хамаарыштыр өскелерниң талазындан болгаш бот-курлавырын чугулага албышаан, өөредилгениң бот-тускайлаң уг-шиин

тургузар;

- угаап шингээдиринге хамаарышкан аңгы-аңгы туруштарны медресе билип, солуп аар болгаш быжыг тудар;

- бүдүн чүүлдүн кезектериниң аразында күүседир ужурлуг чугула харылзааларны тодаргайлаар, онзагай чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны аңгылаар;

- деңнээр, деңнештирер, бөлүктээр;

- планнар, тезистер, конспектилер тургузуп өөренип алыр.

Өөредилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныгларыДоозукчу:

- албан-херек харылзажылганың бүгү чажыттарын, ол ышкаш улуг улус-биле (өөредилге черинге, ол ышкаш оон дашкаар) чорудар, албан-херек харылзажылгага эш- өөр шилиирде, амы-хууда тааржырындан эвес, а удур-дедир үзел-бодалдың, харылзааның түңнелин бодап, шилип алыр;

- бөлүк-биле ажыл боттандырып тура, бөлүктүн удуртукчузу, ол ышкаш янзы-бүрү байдалдарның күүседикчизи (идеялар идип үндүрүкчүзү, шүгүмчүлөкчи, күүседикчи, ойнакчы, эксперт дээш о.ө.) болуру;

- ажылды шын, ырактан харылзажып база удур-дедир таарыштырган харылзаа байдалыңа дүүштүрер болгаш күүседир;

- аас болгаш бижимел байдалдарга дүгжүп турар дылдың аргаларын ажыглап, бодунуң бодалын делгеренгей, бадыткалдыг болгаш ылап шын илередир;

- маргыштыг таварылгаларны билип алыры болгаш оларны өөскүтпези, албан-херек болгаш өөредилгеге хамаарышкан бот-хуузуңуң хамаарылгазын, бодалдарын чок кылыр, ырадыр;

- сөзүглелдин утказын аас болгаш бижимел хевирге кыска азы делгем дамчыдар;

- монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорударын билири, бодалды илередип чугаалаары, харылзажылганың сорулгазыңа дүүштүр дылдың чурумалдыг аргаларын (сөзүглел, таблица, схема, аудиовизуалдыг одуруг дээш о.ө.) ажыглап билир;

- барымдааларны шилири, түңнелдерни тодарадыры, бодунуң ажыл- чорудулгазын аас болгаш бижимел хевирге түңнел илередир кылдыр өөренип алыр.

Предметтиг түңнелдери:

Доозукчу:

1. Төрээн (тыва) чечен чогаалды номчуп, чугула апарган таварылгада орус болгаш делегей чоннарының чечен чогаалдары-биле деңнеп, ниити темалар азы чидиг айтырыглар көдүрүп турар ийи азы оон хөй сөзүглелдерден чижектерни сайгарылгалыг кирип, шиңгээткен билиин көргүзөр кылдыр өөренир.

2. Аас болгаш бижимел хевирге бодунуң номчукчу дуржулгазын түңнээр болгаш сайгарар, тодаргайлаарга:

- сайгарар чечен чогаалдың шилилгезин кылыры, чогаалдың темазын (темаларын), ол ышкаш ооң көдүргөн чидиг айтырыгларын (чогаалда киирген утка- хөөн база чажыт утка-хөөн) барымдаага үндэзилеп сайгарар;

- бодунуң чугаазының тезистерин илередирде, чидиг айтырыглар көдүргөн болгаш сайгарылга негеп турар чогаалдарның үзүндүлерин ажыглаар;

- чогаалды сайгарар, чогаалдарның ийи (азы оон хөй) кол темаларын азы бодалдарын аңгылаар, сюжетте оларның хөгжүлдесин, удур-дедир харылзаалыын болгаш бот-боттарының аразында салдарын тодарадып, ооң-биле чечен чогаалдыңнарынын ажыдып сайгарар;

- авторнуң шилээни жанр-аймаан сайгарар, чечен чогаалдың кезектериниң: болуушкуннар хөгжүлдесиниң девискээри болгаш үези; болуушкуннарны көргүзөр аргалар болгаш хөгжүлдеси; маадырларны шилиир аргалар болгаш оларның аажы- чаңын, бодалдарын хөгжүдөр азы ажыдар аргалар – хөгжүлдениң болгаш харылзааларның онзагайын ажыдар;

- чечен чогаалда ажыглаттынып турар сөстөр болгаш сөс-домактың сөзүглел- биле сырый харылзаалыг утказын (көжүргөн болгаш ужур-уткалыын) тодарадыр, оларның аянында чаа чүүлдүң (көрүштүң) идеязы, үзел-бодалы, сагыш-сеткил илерээшкинниг утка-хөөнүнден, эстетиктиг ужур-утказындан үнелээр;

- чечен чогаалда ажылдап киирген тодаргай тургузугну (композицияны) шилээнин сайгарары (сөзүглелдин тодаргай кезектерин таарыштыр тургусканы, удур- дедир харылзаалыы, оларның композиция тодарадырынга кандыг аргалыг дузалап турары болгаш номчукчуга кандыг эстетиктиг салдарлыг бооп турарын өөренип алыр.

3. Дараазында ажылдарны үре-түңнелдиг чорудар:

– кичээлде өөренип турары чогаалга хамаарыштыр айтырыгларга делгеренгей харыыларны бээр азы чогаалдың чечен делегейин бүрүнү-биле билип турарын, чечен чогаалдың бижиттинген угланыышкынынга (агымынга) болгаш төөгү-культурлуг үеге хамааржырын тодарадып, чогаалдарга улуг эвес рецензияларны боду бижиир;

– чогаалга хамаарыштыр төлевилел ажылдарын кылыр, бодунун үндезинниг бодалдарының утказын илередип тайылбырлаар кылдыр өөренип алыр.

Доозукчу:

– чогаалдың сөзүглелинге төөгү-культура талазы-биле тайылбыр бээр (ооң иштинде музейниң, чурт-ишнчилел библиотекаларның, төөгүлүг документиленниң дээш о.ө. курлавырларын ажыглаар);

– чечен чогаалды, ооң иштинде чечен чогаал сайзыралының объектилик хоойлуларын болгаш авторнуң онзагай субъектилик шынарларны боттандырыптурарын холбааштырып сайгарар;

– чечен чогаалды гуманитарлыг билигге хамаарылгалыг эртемнерни (философия, история, этнопсихология болгаш өске-даа) бүгү талазы-биле холбаалыг сайгарар;

– эпиктиг, иши азы шүлүк чогаалдарының кайы-бирээзиниң (чижээ, кинофильм азы ишижиткен көргүзүг; уран номчулганың бижидилгези; чогаалга хамаарыштыр чуруктар сериязы) утказын илередип тайылбырлаарын билип алыр аргалыг.

Доозукчу:

– делегей литературазында тыва чечен чогаалдың туружу болгаш ужур-утказын;

– амгы үениң чечен чогаалдарының дугайын;

– эң-не билдингир чечен чогаал дугайында бижээн курлавыр, ооң иштинде Интернет четкизи;

– чечен чогаал өөренир эртемде төөгү-культура талазы-биле ишнчилээрарга дугайында;

– XIX болгаш XX чүс чылдарда чогаал сайгарар төөгүлүг ажыл-чорудулгадугайында;

– чечен чогаал угланыышкыннарының азы агымнарының эң-нешылгараңгай азы ылгалдыг демдектериниң дугайында;

– литературлуг угланыышкыннар: соцреализм, реализм;
– тыва чечен чогаалдың шылгараңгай чогаалчыларының аттары, оларның чогаадыкчы намдары, кол чогаалдарның аттары, национал культурада «мөңгө маадырлар» азы ниити маадырлар аттарын билип алыр аргалыг.

Чечен чогаал теориязын өөренип тургаш, доозукчу:

– теория билиишкыннерин ханы өөренир;
– чогаал сайгарылгазының аргаларын шиңгээткенинден номчукчу дуржулгазыбедик кижиниң иштики хереглелин тургузарын шиңгээдип алыр.

ЭРТЕМНИҢ УЖУР-УТКАЗЫ

Эртемниң ужур-уткалыг кезээнде мөзү-шынар болгаш үнелиг чүүлдерни шиңгээдир, төөгү-культурлуг үндезиннерни көргүскен, кижизидилге салдарлыг тыва чогаалдарны база Тываның орус дылда бижип чоруур чогаалчыларының база орус болгаш делегей литературазында шылгараңгай чогаалдарның тыва дылда бижиттингени-биле өөреникчилер таныжар, сайгарып шиңгээдир.

11-ги класска «Төрээн (тыва) литература» эртемниниң ужур-уткалыг кезээ

Владимир Седипович Серен-оолдун намдары болгаш чогаадыкчы ажыл- чорудулгазы

В.В.Серен-оол – шүлүкчү, драматург болгаш очулдурукчу. Ооң тыва чечен чогаалдың болгаш уран чүүлдүн хөгжүлдезинге арттырган чаартыкчы үлүг-хуузу, бот- тускайлаң онзагай үнү, кайгамчык талантызы.

Төрээн чер дугайында шүлүктериниң тыва аян-хөөннүү, улустун аас чогаалы-биле холбаалыы.

В.В.Серен-оолдун шүлүктеринде мөзү-шынар, бойдус болгаш сагыш-сеткил камгалалының темазынга бижиттинген чогаалдар. Тыва шүлүк жанрының сайзыралынга киирген үлүү. “Илиглер”, “сөөмнер”, “карыштар”, “кырылар”, “төш чартыктары”, “кулаштар” деп чаа хемчээлдерлиг шүлүктериниң тургузуунун, утка- хөөнүнүн онзагайы. Сестээн, дөрттээн шүлүктерде философчу мерген бодалдар, уран- чечен деңнелгелер.

Монолог аргазының лириктиг маадырларның сагыш-хөңнүн илередир онзагайы.

«Сыгыттың аяны» деп шүлүктүң идеязы. Сыгыт-хөөмей делегей чергелиг, тыва чоннуң уран чүүлүндө чаңчылчаан хевир дээрзин алдаржыдып чурааны. Шүлүктүң тургузуу, дылдың уран аргаларының ажыглалы.

«Аржаан» деп шүлүктүң тема болгаш идеязы, бижиттингениниң онзагайы. Аржаанның өмүнээзинден чагыг мотиви. Аржаанның монологу. Кижиге болгаш бойдус теманың монологу хевиринге амыдырал-биле холбап илередип келгениниң онзагайы. Шүлүктүң дылдың уран чурумалды.

Шүлүк «Мээң Тывам» («Моя Тува»).

Шүлүктө төрөөн чер темазы. Кол идеязы. Төрөөн чери болгаш кижиниң иштиги сагыш-сеткили деп билишкениниң дөзү хыны быжыг, тудуш харылзаалыг дээрзин илереткениниң тускай аяны.

Чогаалдың дылының уран чурумалды, улустуң аас чогаалы-биле байлаа. Дылдың уран аргаларының: метафора, эпитет, деңнелгелерниң ажыглалының чедингири. Шүлүктө айтырыг, кыйгырыг домактарының идеялыг салдары.

Эдуард Люндупович Донгактың намдары болгаш чогаадыкчы ажил- чорудулгазы

Э.Л. Донгактың чогаадыкчы ажил-ижи. Ниитилелдин шынныг амыдыралы болгаш кижилерниң иштиги сагыш-сеткилин көргүскени. Э. Л. Донгактың дидим үнү.

Роман «Эрги хонаштар». Романның темазы болгаш идеязы. Чогаалда чечен девискээр болгаш үе.

Тывага коллективизацияның үези, сууржуң амыдыралдың идеяларының чогаалда өөскүп, өжүп турары, ооң чылдагааннары.

Кол маадырның омур-хевирин, чаа амыдырал дугайын медереп билип турары. Кижиниң бедик идеалдарже чүткүлү, мөзү-шынар, чоннуң ёзу-чаңчылдарына, сүзүглелдеринге хамаарылгазы. Маадырның салым-чолунуң оруктары.

Чогаалда чаа салгалдың ажил-херээниң калбарып, амыдырал хөгжүлдезиниң солун, идепкейлиин чурааны. Романда сорук киришкин: хей-аъттыгы, алыс шынга дүгжүп турары. Чогаалдың дылы. Романның адының идеялыг уткасы.

**Монгуш Борбак-оолович Кожелдейниң намдары болгаш
чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы**

М.Б. Көжелдей – журналист, шүлүкчү, прозаик. Ооң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Эремаа», «Часкы хаттар», «Шын кайдал?», «Төрээн чурттан ыракка» дептоожуларның автору.

Тоожу «Төрээн чурттан ыракка». Тоожунуң идеязы, темазы. Тыва кижиниң төрээн черинге ханы ынакшылын илереткениниң онзагайы. Чогаалдың идеязының, сюжеттиг шугумунуң, болуушкуннарның чөрүлдээзиниң тоожунуң адында илереп келгени.

Чогаалда чечен үе болгаш девискээр.

Кайгал Мартаажыктың окур-хевири. Хары черге тыва кижиниң алдар-адын бедик тудуп чорааны, амыдыралдың берге, нарын байдалдарында туруштуу, дидим, сагынгыры, төрээн черинге ынаа.

Кол маадырның сагыш-сеткил хөлзээшкинин илереткениниң онзагайы. КайгалМартаажыктың окур-хевириниң кижизидилгелиг укур-утказы.

«Кайгал» деп аттың утказы. Мартаажык, Алдын-Херел, Барыймаа оларның ажыл- херээ, мерген угаанныы. Репрессия темазының тоожуда илереп келгени. Дылының уран-чечени.

**Шомаадыр Дойлуевич Кууларның намдары болгаш чогаадыкчы
ажыл- чорудулгазы**

Ш.Д.Кууларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы болгаш Тываның культурлуг амыдыралы.

Роман «Баглааш» (шилиттинген эгелер).

Чогаалдың адының идеялиг утказы. Мөзү-шынар темазы. Романның философчу утказы.

Баглааш – мөңгө чоруктуң болгаш мерген кижиниң символиктиг окур-хевири. Кырган баглааштың бодалдары чогаалдың идеялиг утказын, темазын философчу ажыдып турар арга кылдыр билдинип турары. Эзим, Хадың, Чер, Кижиге, Үе оларның окур-хевири. Чогаалда символдар.

Эзим, Хадың, Чер, Кижиге, Үе деп билиишкиннерни улуг үжүктөр-биле бижээниниң укур-утказы.

Салгалдар аразында харылзаалар болгаш төөгүлүг болуушкуннар. Чогаалдың кижизидикчи укур-утказы.

Найырал темазын көргүскени.Тыва чоннуң Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында амыдыралы.

Иван Тимофеевич Кузнецовтун чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

Очерк «Тыва эки турачы кыстар»

Фронтовик-чогаалчының чогаалдарында дайын темазы. Ровно дээш тулчуушкунгатыва эки-турачы кыстарның: Севил Ооржак, Кыргыс Норжун, Кыргыс Сынаа, Куулар Дарыя, Оюн Поля, Иргит Багбужап, Вера Байлак, Сарыглар Часкал, Монгуш Амаа, Ховалыг Пичен оларның маадырлыг чоруун көргүскени.

Антон Уержааның (Антон Уержаевич Кужугет) намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

А.Уержааның тыва шүлүкчүлерниң шылгараңгай одуруунче кирген оруу, амгы тыва литературада ады.

А.К.Уержааның шүлүктеринде философчу ханы көрүш: амыдыралдың шапкыны, кижилерниң салым-чолу, мөзү-шынар болгаш этика дугайында айтырыглар. А.К. Уержааның шүлүктеринде тыва дылдың байлаа, тургузуунун болгаш жанрларының онзагайы, уран-чечен аргаларының элбээ. Катаптаттынмас овор-хевирлер, дылының чончузу, делегейи. Шүлүктерде лириктиг киирилделер, адалгалар болгаш айтырыгларның символиктиг уjur-уткалары.

Чогаалчының чогаадыкчы ажил-чорудулгазында мөңгө үнелер дугайы: өг, баглааш, тайбың болгаш чуртталга, аас-кежик дилээр оруктар, чааскаанзырал аяны, өршээп билири, уттуптары...

Шүлүк «Ынак-тыр мен». Шүлүктүн композициязының онзагайы. Чогаалчының шүлүк бижиир салым-чаяанының уран аргазы. Кезектерниң бижиттингениниң тус-тус аян-хөөнү, түңнел мөгейиг сөстөрниң идеялиг утказының дээшти, йөрээл уткалы.

Хамааты лирика. «Тенниг-Кыйыг», «Хараган» деп шүлүктерде төрөөн черинге ынакшыл темазы. Символиктиг чечен овор-хевирлер. Ханы философчу уjur-утказы. Авторнун туружун илередиринге уран детальдарның салдары. Дылдың уран аргаларының ажыглалының: лириктиг киирилделерниң, адалгаларның чажыт уткалы, уран күжү.

А.К.Уержааның чогаадыкчы ажил-херээниң дугайында литература-критиктиг ажилдар.

Михаил Монгушович Дуюнгарның намдары болгаш чогаадыкчы ажил- чорудулгазы

Чогаалчы дугайында сөс. М.М. Дуюнгар – шүлүкчү, прозачы,

очулдурукчу. Чогаалдарында мөзү-шынар темазын көдүргени. «Шүлүкчү» деп чогаалдың тема болгаш кол идеясы.

“Мөчөк ирей” деп чечен чугааның тема болгаш идеялиг угланыышкыны. Кол маадырның иштики монологу. Кол маадырның омур-хевирин, «эрек-баарак» сеткилдиг эне ажылынга харысалгалыы, «иштики делегейиниң байлааның дээжизи». Улуг кижиниң болгаш элээди оолдун сагыш-сеткилиниң психологтук байдалын чедимчелиг чураны, авторнун салым-чаяанныы, тывыштары. Чечен чугаада детальдар. Авторнун туружу, ону илереткениниң аргалары. Дылының уран чурумалдыы. Чечен чугааның философчу, кижизидикчи утказы. Элээдилер темазын ажытканының онзагайы. Мөчөк ирейге хамаарыштыр оолдарның «баштактаныгларының» уржуктары, орай миннишкин.

Чечен чугаа «Чалбак-Мыйыс». Чогаалда көдүртүнгөн тема, идеяның угланыышкыны. Бот-тогдунар, чүгле бодунга идегээр аажы-чаңны сойгалааны. Чалбак-Мыйыстың омур-хевирин, аажы-чаңын, бодалдарын кижиниң иштики делегейин чуруп көргүзөр онзагай, күштүг уран арга кылдыр ажыглааны. Сарлык малдың омур-хевиринде кижилерниң шынарын сиңиргени. Кол маадырның иштики сагыш-сеткилинде чөрүлдээлер. Амыдыралдың дошкун хоойлулары-биле чогаал маадырының үскүлежиинкини.

Чечен чугааның композициясы. Детальдарның идеялиг умур-утказы. Дириг амытаннар болгаш кижилерниң психологтук байдалдарын шынныг чураны, угаатканы. Дылының чедингири, чончузу.

Эдуард Байырович Мижиттин намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Чогаалчы-психолог, космополит, философ-шүлүкчү, прозачы, драматург, эссеист, очулдурукчу Э. Б. Мижиттин чогаадыкчы ажил-чорудулгазының делегейи. Тыва литератураның хөгжүлдезинге болгаш Тываның уран чүүлүнүн сайзыралынга Э.Б.Мижиттин чогаадыкчы үлүү.

Э.Б.Мижиттин поэзиясында үе болгаш девискээр, амыдырал болгаш өлүм дугайында философчу угаап-боданыышкын. Үе болгаш салым-чол, чуртталга болгаш өлүм. Делегей болгаш Өртемчей. Омурлар болгаш стилистика талазы-биле байлактары. Сөзүглелдин чажыт утказы, ойзу илерединнишкиннер. Шүлүктер бижииринге чылдагаан болгаш хөөн: сагыш-сеткилдин хостуу, философчу ханы уткалыы, төөгүлүг угланыышкынныы.

Э. Б. Мижиттиң поэзиясында чаартылгалар, верлибрлер.

Номчукчуну делегейже, амыдыралче дорт көрүп, амыдыралдың чидиг айтырыгларынга хамаарыштыр хостуг боданырынче углаар күжү, аргазы. Бодалдарныңшимчээшкини, оларның катаптап, эргилип турары. Орус дылда бижээн шүлүктери, очулгалары.

Э.Б. Мижиттиң шиилери.

Символ овор-хевирлер дузазы-биле үе, киж, мөзү-бүдүш темаларда бижиттинген чогаалдарның ханы уткалы. Дылдың чурумалдыг уран аргаларының (метафора, эпитет, деңнелгелер, катаптаашкыннарның) ажыглалының чедингири, күжү.

Шүлүктөр: «Шүлүктүн эгези», «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары»,

«Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүн дүрүмү». «Дугуй», «Аъттыг киж», «Кайдасилер?», «Кыйгы»

Лириктиг маадырның сагыш-сеткилин *дугуй, аъттыг киж, аза огу, доозун...* деп билиишкиннерге даянып чуранның онзагайы. Үениң болгаш чоннун салым-чолунун символиктиг овор-хевирлери. Философчу бодалдарның ханызы. Дылдың чурумалдыг уран аргалары.

Традегия «Иениң чүрээ».

Тыва литературада ава дугайында чогаалдар. «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа» болгаш шииниң аразында холбаа.

Аваның овор-хевири. Ава кижиниң ажы-төлүнгө ханы ынакшылы кандыг-даа шаптараазыннарны ажып эрте бээр дээн бодалдың илерээшкини.

Шииниң бижиттингениниң онзагайы.

Игорь Бадыраевич Иргиттиң намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Игорь Иргиттиң чогаадыкчы ажил-чорудулгазының хөй янзылыы. Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу.

Шүлүк: «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен».

И. Иргиттиң шүлүктеринде ынакшыл темазы. Чогаалдарында бедик стиль.

Лириктиг маадырның аас-кежикти хүлээп ап турар байдалы.

Алексей Сарыгларович Бегзин-оолдун намдары болгаш чогаадыкчы ажил- чорудулгазы

А. С. Бегзин-оол – журналист, шүлүкчү. Амгы тыва литературада билдингир чогаалчы. Шүлүктериниң онзагайы, дылының чончузу, овор-

хевирлернийн хөй янзылыы. Чогаалдың тема болгаш идеязын бот-тускайлаң ажыдар аяны. Бот кыжыртыныг аяны. “Шүлүктүң төрүттүнери”, “Шүлүкчүлөр одуруунче”, “Рецензия”. Шүлүктернийн идеялиг утказы. Бижиттингенинийн онзагайы, тургузуу. Тыва аян- хөөннүү, дылынын улусчузу. Элдээртиг аргазының, кыжырыг аянының ужур-утказы.

Шүлүктер: «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамның чагыы», «Философ».

Шүлүк болгаш шүлүкчү, үе болгаш мөңгө билишикиннер дугайында философчу бодалдар. Амыдыралдың ханы ужур-уткалыынга хамаарыштыр делгем көрүүшкүн. Шүлүктернийн идеялиг утказының ханызы, бодалдарның делгеми. Кижилер аразында харылзааларны мерген угаан күжү болгаш туугай боданыышкын аргазы-биле көргүскени. Шүлүктерде чажыт философчу аян.

Тыва чоннуң амыдыралында үндезилээн бот-тускайлаң шүлүк бижиир аян, чогаалчының үнү. Чогаалдарның бижиттингенинийн бөдүүнү, улусчузу. Бөдүүн тыва ада кижинийн овор-хевиринге даянып, төрүттүнген черинге ынакшылды илереткени. Ада кижинийн амгы амыдыралче философчу көрүжүнүң делгеми.

Тываның херээжен чогаалчылары (допчулал)

Тыва литератураның хөгжүлдезинге херээжен чогаалчыларның киирип чоруур үлүг-хуузу Е.Т. Танова, М.А. Хадаханэ, З.А.Намзырай, А.Х-О.Ховалыг, З.С. Байсалова, Л.Х. Иргит, М.А. Күжүгеттиң болгаш өскелернийн-даа чогаалдарының жанр, хевир, тема талазы-биле дилээшकिनниг ажыл-чорудулгазы.

Амгы үениң шүлүкчүлери. Роман Дамдынович Лудуптуң, Менги Наган- оолович Ооржактың чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Шүлүкчү Роман Лудуп дугайында сөс. Онзагай угаап-боданыышкын, сөске хумагалыы. Шүлүктеринийн чыындызы: «Чер, Дээрнийн кыйгызы». Сагыш-сеткил болгаш мөзүлүг аажы-чаң, төрөөн чер болгаш чоннуң салым-хуузу.

Шүлүктери: «Улаастайга», «Хары черге боданыышкын». Р.Лудуптуң шүлүк чогаалында чиге тода чеченчиткен овор-хевирлер болгаш деңнелгелер.

Чогаалчы Менги Ооржактың чогаадыкчы ажыл-херээ. Шүлүктеринийн баштайгы чыындызы: «Чөпшүл дең». Үштөөн шүлүктер, оларның утказының элдээрткен онзагайы.

Очулга ажылы. Чинагийн Галсанның «Дошкун чылдарның чазы», алтай чогаалчы Михаил Бедушевитиң шиилери, «Сынару» болгаш өске-даа. Чогаалдарның дылы болгашуран-чечен детальдары.

Тыва дылда орус литература

С. А. Есенин. Шүлүктөр. «Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир». Төрээн черге ынакшыл темазы. Шүлүкчүнүң сагыш-сеткилиниң төрээн чери-биле ханы тудуш харылзаалы. Шүлүкте амыдыралдың шынныын көргүскени.

Тыва дылда Россия чоннарның литературазы

Муса Джалиль. *Чогаалчының литературлуг ажыл-чорудулгазы.* Шүлүкчүнүң – Совет Эвилелиниң Маадырының дайын чылдарында салым-чолу. Муса Джалиль – Ленинчи шаңналдың лауреады (чок болганының соонда).

Шүлүктери: «Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры», «Хоругдаткан».

Лириктиг маадырның омур-хевириниң патриотчу болгаш маадырлыг чорук дээш үлегер-чижек бооп турары.

Муса Джалильдин чогаалдары тыва дылда.

Любовь Никитовна Арбачакова

А. Арбачакованың шүлүктеринде национал аяннар. Төрээн черинге ынакшыл темазы. Шүлүктерниң композициязының онзагайы.

Шүлүктери: «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим».

Делегей болгаш даштыкы литература

У. Шекспирниң чогаалдары тыва дылда. В. Ш. Көк-оол аттыг тыва театрның сценазында «Ромео болгаш Джульетта».

«Сонеттер». Трагедия «Ромео болгаш Джульетта» (шилиттинген эгелер).

Литература теориязы

Комедия – шиин чогаалының бир жанры.

Амыдыралда шынныг барымдааларга баштак болгаш дузаашкынныг хамаарылганы илередири. Каттырынчыг амыдыралчы байдалдар болгаш кижилерниң аажы-чаңы. Жанр талазы-биле янзылары: байдалдар комедиязы болгаш аажы-чаңнар комедиязы. Лириктиг комедия, дузаашкынныг комедия, хоп-нүгүл (күткүлге) комедиязы болгаш аажы-чаң комедиязы.

Тыва литературада дузаашкынныг болгаш баштак чогаалдар.

Ниитилелде четпес чүүлдер дугайын көргүскен чогаалдар. Шүгүмчүлөп, сойгалап киирип турар чижектер.

Символ – овор-хевир, чогаалдың тема, идея болгаш уран-чечен үзел-бодалын тодарадырының чепсээ. Амыдыралдың шынныын овор-хевирлер болгаш символдардузазы-биле дамчыдары. Чогаалда элдээрткен, чажыт утка.

Лириктиг кирилделерниң, адалгаларның стиликтиг онзагайлары.

Барымдаалыг тоожу, ооң сюжединиң онзагайы, архив, доктаал-саавыр, сактыышкыннар, авторнуң хайгааралы.

11класс

Блок	Тема	Шак, ай-хуну	Өөреникчилерниң ажил-чорудулгазының кол хевирлериниңтайылбыры
«Кижиг»	В.С. Серен-оол. Чогаадыкчы намдары.	1	В.С. Серен-оолдун намдары болгаш катаптаттынмас салым-чаяаны, тускайлаң үнү-биле таныжылга. Тыва чогаалдың, уран чүүлдун сайзыралының төөгүзүнде чогаалчының кириген үлүг-хуузу. Авторнун шүлүктериниң онзагайлары, тыва шүлүк чогаалында кириген жанр болгаш хевирлериниң хөй талалы-биле таныжылга: дөрттээн одуруглар, верлибрлер, сонет, сонет чечээ, хокку, монолог, диалог болгаш о.ө.
		1	Тыва шүлүк чогаалында чаа хевир, жанр тургузар талазы-билеВ. Серен-оолдун чогаадыкчы дилээшкиннерин шинчилээри: «илиглер», «сөөмнер», «карыштар», «кырылар», «төшчартыктары», «кулаштар».
	В.С. Серен-оол «Сыгыттың аяны», «Аржаанның аялгазы».	1	В. Серен-оолдун шүлүк чогаалында чаа идея, тема, овор-хевирлер-биле таныжылга. «Сыгыт», «хөөмейниң» тыва уран чүүлдун сайзыралыга салдарын тодарадыры, тыва чоннун уран чүүлүнүн чаңчылчаан хевир, катаптаттынмас хевир деп бодалдың мөзү-бүдүш айтырыглары-биле холбаалыг илерээнин чогаалда көргүскени. Аржаанның өмүнээзинден кижилерге чагыг аянының дыңналып келири, шүлүктүн тургузуунун онзагайы. Монолог хевиринге илереп келген кижиг болгаш бойдус темазын ажитканының онзагайы. Чогаалда лириктиг маадырның иштики делегейин аядарынга чугааның монолог хевирин ажыглааны, авторнун боттут амыдыралда болуушкуннарга хамаарылгазы. Чогаалга хамаарыштыр бодунун бодалын илередирде, план тургузары; чидиг айтырыг көдүрген чогаадыг-чурумалды бижири.

«Кижиге – ниитилел – күрүңе»	«Мээң Тывам»	1	Чогаалдың тема, идеясын болгаш кол омур-хевирлерин тодарадыры. Кижиге биле бойдустан аразында харылзааны чураанының онзагайы. Бойдустан болуушкунунга даянып, чогаалдың идеясын, кижиниң иштиги делегейиниң сеткил хайнышкынынныг байдалын илередир арга дээрзин көргүскени. Чогаалдың дылының чурумалдыг аргалары-биле ажыл. Шээжи-биле аянның номчулга. Кыйгырыг, айтырыг домактарының идеялиг уткасы. Медээни шын тып, аайлап, ажыглаар сорулгалыг критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг номнар-биле ажыл. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаалдыг угаап-боданышкын бижири. Темга дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темга херек медээни тып билири.
«Кижиге – ниитилел – күрүңе». Даштыкы болгаш делегей литературасы тыва дылда.	У. Шекспир «Сонеттер», «Ромео биле Джульетта». «Ромео биле Джульетта» - тыва театр сценасында.	1	У. Шекспирниң чогаалдарының тыва дылда очулгазы-биле таныжылга. Чогаалчының чогаалдыкчы ажыл-херээ. Ниитилел амыдыралының барымдаалары-биле чүүлдештирери. С.Б. Пюрбюнүн тыва дылче очулгазы-биле «Ромео биле Джульетта» деп трагедия-биле таныжылга. В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының сценасынга «Ромео биле Джульетта» деп трагедияны салып турганынга хамаарыштыр чүүлдер чыып, таныжары.
«Кижиге – ниитилел – күрүңе»	Э.Л. Донгак. Намдары, чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазы. «Эрги хонаштар». Романда чаа амыдырал.	2+1ч/с	Э.Л. Донгактың намыдары, бот-тускайлаң дидим үнү-биле таныжылга. Романның тема, идеясы. Чогаалчының чогаалдыкчы ажыл-ижин ниитилел болгаш культура амыдыралындан бадыткалдар-биле холбап таныжары. Чогаалда чечен үе болгаш чечен девискээрни тодаргайлаары. Кижиниң иштиги делегейин, чуртталганың үнөзиче көрүжүн, улустун ёзу-чаңчылдарга онзагай хамаарылгазын тодарадыры. Чогаалга хамаарыштыр бодунун бодалын илередирде план тургузуп билири.
	М.Б. Көжелдей. Намдары, чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазы. «Төрөөн чурттан ыракка».	2	М.Б. Көжелдейниң чогаалдыкчы намыдары-биле таныжылга. «Эремаа», «Часкы хаттар», «Шын кайдал?», «Төрөөн чурттан ыракка» деп номнары-биле таныжылга. Чогаалчының бот- тускайлаң бижири аяны. «Төрөөн чурттан ыракка» деп тоожунун тема, идеясын тодарадыры. литература төөгүзү болгаш литература теориязы-биле холбап, чогаалдың утказын болгаш сайгарылгазын кылыры (тема, көдүртүнгөн чидиг айтырыг, мөзү-бүдүш пафозу, омур-хевирлер, композициязының, дылдың уран-чечен аргаларның болгаш детальдарның онзагайлары). Кайгал Мартаажыктың омур-хевирин, оон иштиги делегейин ажитканын илередири. Тоталитарлыг күрүңеге кижиниң коргунчуг салым-чолун көргүскөн теманы ажиткан аргаларын тодарадыры.

			Тургускан план ёзугаар чогаалдың утказын чугаалаары. Медээни шын тып, айылап, ажыглаар сорулгалыг критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг номнар-биле ажыл. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап- боданышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темалыг чогаадыгга (төлевилелге) херек медээни тып билири.
	Ш.Д. Куулар «Баглааш» романдан эгелер. Литература теориязы: чурумалдыг символ.	2	Ш.Д. Кууларның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Чогаалдың адының идеялиг утказын тодарадыры. Баглаашты мерген угаанныг өгбениң окур-хевир кылдыр, мөңгө үениң символу кылдыр көргүскенин тодарадыры. Чогаалдың утказын тыва чоннуң ёзу-чаңчылдары, политиктиг амыдыралы болгаш ниитилелде барымдааларга холбаштырып тайылбырлаары. Эзимниң, Хадыңның, Черниң, Кижиниң, Үениң окур-хевирлери-биле ажыл. Чоннар аразында найырал темазын ажытканы, Ада- чурттуң Улуг дайынының чылдарында тыва чоннуң интернационалчы шимчээшкини болгаш патриотчу сеткил- сагыжын көргүскениниң онзагайы. Чогаалдың утказының ханы болгаш алыс шынныг укур-утказы.. Символдарның тема болгаш идеяны тодарадырынга салдары.
	И. Кузнецов «Эки турачы тыва кыстар»	1	И. Кузнецовтуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Фронтовик чогаалчының чогаадыкчы ажыл- чорудулгазында дайын темазының укур-утказын тодарадыры. Ровно дээш тулчуушкунга тыва эки-турачыларның маадырлыг чоруун, тодаргай төөгүлүг болгаш бүгү ниитилел чергелиг чидинг айтырыгны чогаалда көргүскени. Тургускан план ёзугаар чогаалдың утказын аас-биле дамчыдары база сайгарылгалыг бижимел ажылдарны кылыры.
«Киж – бойдус – бедик сайзырал»	А. Үержаа «Ынак-тыр мен».	2	А.Үержааның чогаадыкчы намдарын өөренири. Амгы тыва литературада чогаалчының туружун тодарадыры. Чогаалчының шүлүктөрүнде дылының чончузу, катаптаттынмас окур- хевирлер. Шүлүктөрнүң философчу укур-утказын тодарадыры: үе маңының дүргениниң дугайында, кижилерниң салым-чолу, мөзү болгаш этиктиг чөрүлдээлер дугайында бодалдар, чидиг айтырыглар. Шүлүктүң аянныг номчулгазы. Чогаалдың сайгарылгазын кылыры.
	«Хараган», «Хээлер».	1	Чогаалчының шүлүк чогаалында хамааты лириканың онзагайы. Философчу чидиг айтырыгларга харыы бээри, бойдус болуушкуннарының окур-хевирлериниң чогаалдың идеязын тодарадыр арга бооп турары. «Хээлер» деп шүлүктүң адының утказы, уран-чечен детальдар. Лириктиг кирилде, адалгалар болгаш дылдың уран-чечен аргаларының укур-утказын тодарадыры. А.Үержааның чогаадыкчы ажылының дугайында литература- сайгарылгалыг статьялар-биле ажыл.

«Кижы – ниитилел – күрүне»	М.М. Дуюнгар «Мөчөк ирей» (чечен чугаа).	2	М.М. Дуюнгарның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Проза чогаалдарында мөзү-шынар айтырыглары. «Мөчөк ирей» деп чечен чугааның тема, идеясын тодарадыры. Литература төөгүзү болгаш литература теориязынга даянып, чогаалды сайгарары (тема, көдүрттүнген чидиг айтырыг, мөзү- бүдүш пафозу, овор-хевирлер, композициязының онзагайы, уран-чечен аргаларның, детальдарның онзагайлары). Кол маадырның иштики сагыш-сеткилинин монологун тодаргайлаары. Чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр авторнуң туружу, маадырларның иштики сагыш-сеткилин көргүзөрдө, чогаалчының салым-чаянныын илередири. Чечен чугааның утказын аас-биле дамчыдарда, план тургузары, аңаа дүүштүр бижимел ажылды кылыры.
	М.М. Дуюнгар «Чалбак-Мыйыс».	1	Чалбак-Мыйыс деп сарлыктын овор-хевирин кижилерниң аажы-чаңының шынарларын илередир арга кылдыр алганын тодарадыры.
			Чогаалда көдүртүнген айтырыгларга, маадырларның кылдыныгларынга база болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередири. Маадырның иштики сагыш-сеткилинин чөрүлдээлерин болгаш даштыкы байдалын көргүскенинин онзагайын илередири. Чечен чугааның идея болгаш темазын тодарадыры, улут тура болгаш бот тогдунар аажы-чаңны сойгалаанын илередири.
«Кижы – ниитилел – күрүне». Орус литература тыва дылда	М. Джалиль «Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры»	1	Чогаалчының чогаадыкчы ажылы-биле таныжылга. Чогаалдың сайгарылгазы, өөренип турар чогаалынга хамаарыштыр бодунуң туружун, бодалын илередип билири.
«Кижы – бойдус – бедик сайзырал»	Э.Б. Мижит. «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүн дүрүмү».	1	Э.Б. Мижиттин чогаадыкчы ажылы-биле таныжылга, оон амгы тыва литератураның сайзыралынга киирген үлүг-хуузу тодарадыры. Э.Б. Мижиттин чогаадыкчы делегейин илередири: чогаалчы, прозачы, драматург, эссеист, очулдурукчу. Өөрөнгөн чогаалдарынга хамаарыштыр сөзүглелдерге даянып, бодунуң бодалын бадьткалдарлыг илередип билири. Амгы тыва шүлүк чогаалының сайзыралынга Э.Б. Мижиттин киирген чаартыкчы салдары.
	Э.Б. Мижит. «Дугуй», «Аъттыг кижы», «Кайда силер?», «Кыйгы».	1	Шүлүктөргө тема, идеясын тодарадыры. Лириктиг маадырның иштики делегейин ажыдарда, дугуйнун, чылгычының, доозуннун, чаппанның дээш оон-даа өске овор-хевирлерни ажыглааны авторнуң чогаадыкчы салым-чаянныын илередип турарын тодарадыры. Символдуг овор-хевирлер, философчу бодалдарны ханы сайгарып, чогаалдарның онзагайын илередири. Шүлүктөзүн прозаларның аянныг номчулгазы.

«Кижиг болгаш өг-бүлө»	Э.Б. Мижит. «Иениң ынакшылы».	2	Чогаалдың темазының дугайында угаап-бодаашкын. Шиини номчуп, омур-хевирлерниң аай-бажын тодарадыры. Номчаан чүүлүңге хамаарыштыр бодунуң үнелелин илередип билири. Тываның амгы культурулуг амыдыралында чогаалдың туружун илередири. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүрген чогаадыг угаап- боданышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темалыг чогаадыгга (төлөвилелге) херек медээни тып билири.
«Кижиг болгаш өг-бүлө»	И.Б. Иргиттиң лириказы. «Ынакшылдың сүлдөзи», «Сылдызым сен».	1	И. Б. Иргиттиң намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Чогаадыкчыделегейиниң хөй янзылы. Ынакшыл темазын чырытканының онзагайы. Шүлүктөрнүң сайгарылгазы.
«Кижиг – ниитилел – күрүне»	А.С. Бегзин-оол «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамның чагыы», «Философ».	2	А.С. Бегзин-оолдун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчының бижиир тускай аяны. Шүлүктөрнүң онзагайы, дылының чончузу, омур-хевирлерниң хөй янзылы Шүлүк болгаш шүлүкчү, үе болгаш мөңгө үе билиишкиндугайында философчу бодалдары. Ынакшыл, биче төрөөн чер- чурт темазына бижээн шүлүктөрүн өске тыва шүлүкчүлөрнүң чогаалдары-биле деңнээри. Авторнун лирикасында чөрүшкөк угаап-бодаашкынны: <i>угаанның хүлээп алыышкынын, чүректиң кыйгызын</i> илереткениниң онзагайын тайылбырлаары. Шүлүктөрдө ада кижиниң омур-хевирин философчу угаап- бодаашкынныг дамчытканын сайгарары.
«Кижиг»	Тываның херээжен чогаалчылары.	2	Тываның херээжен чогаалчыларының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Биче төрөөн чуртунун культуразының сайзыралына херээжен чогаалчыларның киирген үлүг-хуузу. З.А. Намзырай, З.С. Байсалова, А.Х-О. Ховалыг, Э.Б. Цаллагова, Л.Х. Иргит, М.А. Кужугет болгаш өскелерниң-даа чогаадыкчы ажылы. М.А. Хадаханэниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы, критиктиг статьяларлыг
			номнар-биле таныжылга. Библиотекаларның каталогтары, библиографтыг айтыкчылар, Интернет-четкилеринде курлавырлар-биле ажыл.
«Кижиг болгаш өг-бүлө». Россия чоннарының литературазы тыва дылда	А. Арбачакова «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим».	2	А. Арбачакованың чогаадыкчы ажылы-биле таныжылга. Чогаалчының шүлүктөринде национал бот-тускайлаң аянының илереп кээрин тодарадыры. Төрөөн черинге ынакшыл темазын чурааны. Шүлүктөрнүң композициязының онзагайын илередири. Чогаалдың аяныг номчулгазы, авторнун бижиир тускай аянын тодарадыры.

«Кижі»	Амгы үениң шүлүкчүлери.	3	Р. Лудуп, М. Ооржактың чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Р. Лудуптуң шүлүк чогаалында чидиг метафоралыг омур- хевирлер болгаш деңнелгелери-биле ажыл. Сагыш-сеткил, чер- чурт болгаш чоннуң салым-чолун көргүзүп чураан чогаалдарының онзагай талаларын тодарадыры. Амгы тыва чогаалдың сайзыралынга чогаалчы, башкы, шинчилекчи М. Ооржактың кирип чоруур үлүг-хуузун тодарадыры. Чогаалчының очулга ажылы-биле таныжылга. Номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр угаап-бодаашкын, амыдыралда үнелиг чүүлдерге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип билири.
Нииитизи-биле:		34 ш	